

ANDRZEJ TICHOMIROW

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa/Grodno

Litwa i Litwini w pracach historyka Michaiła Kojalowicza (1828–1891)

Przeszłość krajów Europy Środkowo-Wschodniej była przedmiotem rozważań różnych historyków. Na przestrzeni dziejów region pomiędzy Bałtykiem a Morzem Czarnym stanowił scenę wielu wydarzeń historycznych: tu powstawały i upadały różne organizmy państwowe, kształtowały się nowoczesne narody oraz tworzyły się ideologie polityczne. XIX wiek był ważnym czasem w kształtowaniu wizji przeszłości tych ziem wśród kilku następnych pokoleń uczonych. Rola nauki historycznej w tym okresie jest trudna do przecenienia, ponieważ stanowi ona jeden z filarów legitymacji państwa do określonego obszaru, ale jednocześnie mogła być sposobem udowodnienia odrębności określonego narodu wobec istniejącego państwa — najczęściej państwa o charakterze imperialnym.

Dzieje obszarów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego stanowiły dla historiografii rosyjskiej w XIX wieku trudne zadanie oraz niezwykle ważny przedmiot zainteresowań. Wśród powodów tej dociekliwości należy wymienić potrzebę — ze strony rosyjskiej myśli naukowej — udowodnienia związku terenów tego państwa z Rusią Kijowską, Państwem Moskiewskim oraz — w ówczesnym kształcie — Imperium Rosyjskim i narodowością rosyjską. Zrozumienie potrzeby takiej legitymacji historycznej nastąpiło w dużej mierze w związku z rozwojem polskiego ruchu narodowego na tym obszarze, a szczególnie wraz z powstaniem narodowymi. Prowadzona od lat 30. XIX wieku polityka rusyfikacyjna (o zróżnicowanym natężeniu i w wielu różnych formach) była reakcją na dążenia do odbudowy Rzeczypospolitej. Uzasadnieniem tej polityki była również nowa narracja historyczna, która stopniowo kształtowała się po upadku powstania listopadowego¹.

---

¹ D. Staliūnas, *Imperial National Policy and the Russian Version of the History of the Grand Duchy of Lithuania in the Mid-Nineteenth Century*, „Central Europe” 8, 2010, nr 2, s. 154–157. Wrocławskie Studia Wschodnie 22, 2018

Oprócz tego władze oraz intelektualisci rosyjscy zwrócili uwagę na skład etniczny ziem, przyłączonych do imperium podczas rozbiorów wielonarodowej Rzeczypospolitej. Uświadomienie wieloetnicznego i wielowyznaniowego charakteru tych ziem wywołało potrzebę choćby częściowego „ujednoczenia” i dążenia ku pokazaniu ścisłych związków „guberni zachodnich” z Rosją². Szczególnym wydarzeniem była również likwidacja Kościoła greckokatolickiego (unickiego) na tych terenach i przyłączenie hierarchii i wiernych do rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w 1839 roku. Zmiana przynależności wyznaniowej miała przyczynić się do większego połączenia włościństwa białoruskiego i ukraińskiego z państwem rosyjskim, ale też z narodowością rosyjską. Reformy cesarza Aleksandra II (przede wszystkim reforma włościńska wraz z likwidacją pańszczyzny i częściowym uwłaszczeniem chłopów)³ oraz powstanie styczniowe, które przyczyniły się nie tylko do emancypacji politycznej sporej części chłopstwa, lecz także były jednym z katalizatorów wyodrębnienia ruchów litewskiego i białoruskiego.

Postrzeganie ziem współczesnej Litwy, Białorusi i Ukrainy wśród rosyjskich elit w drugiej połowie XIX wieku uległo znacznej zmianie. Jeśli zaraz po rozbiorach tereny te najczęściej określano jako polskie, to później, szczególnie po 1863 roku w przekonaniu większości Rosjan te ziemie były niekwestionowaną spuścizną państwa i narodu rosyjskiego. Białorusinów i Ukraińców zaliczano do „wielkiego narodu rosyjskiego”⁴, widząc w nich tylko pewną specyfikę regionalną, ukształtowaną pod wrogim wpływem „cywilizacji zachodniej”, głównie Kościoła katolickiego, kultury polskiej, żydowskiej i niemieckiej⁵.

Do rozpowszechnienia takiej wizji przyczynili się głównie historycy pochodzący z terenów „guberni zachodnich” (tak w tym czasie określano tereny litewskie, białoruskie i ukraińskie). Wśród nich największym wpływem i autorytetem cieszył się profesor Petersburskiej Prawosławnej Akademii Duchownej Michaił Kojałowicz (1828–1891)⁶. Ten syn byłego księdza

² E. Aleksandravičius, A. Kulaukasas, *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, Kraków 2003, s. 89–103; A. Кацілюс, *Землі Вялікага княства Літоўскага ў афіцыйнай расійскай гістарыяграфіі 1863–1915 гг.*, [w:] *Беларусіка=Albaruthenica*, кніга 3, red. А. Мальдзіс, Мінск 1994, s. 53–62.

³ M. Dolbilov, *The Emancipation Reform of 1861 in Russia and the Nationalism of the Imperial Bureaucracy*, [w:] *The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia*, Sapporo 2003, s. 205–235.

⁴ Szerzej na temat tej koncepcji zob. A. Miller, *The Empire and the Nation in the Imagination of Russian Nationalism. Notes on the Margins of a Article by A.N. Pypin*, [w:] *Imperial Rule*, red. A. Miller, A.J. Rieber, Budapest-New York 2004, s. 9–26; *idem*, *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*, Москва 2006.

⁵ Więcej na ten temat zob. D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam-New York, N.Y. 2007, s. 283–296.

⁶ Więcej na temat osoby i twórczości M. Kojałowicza zob. A. Цьвікевіч, „Западно-руссизм”. *Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.*, Менск

unickiego, nawróconego na prawosławie, urodzony w miejscowości Kuźnica Białostocka (obecnie na samej granicy Polski z Białorusią) zrobił szybką karierę naukową w Petersburgu oraz przyczynił się do kształtowania rosyjskiej polityki imperialnej. Działalność naukowa oraz publicystyczna M. Kojalowicza wpłynęła nie tylko na postrzeganie ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale jest określana jako trzon „zachodniorusizmu” — całego nurtu ideowego, historiograficznego i politycznego w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku⁷.

Nazwa tej szkoły w historiografii wywodzi się od „Rosji Zachodniej” — określenia geograficznego (w pewnym stopniu też etnicznego), pod którym rozumiano tereny Litwy, Białorusi, Ukrainy Prawobrzeżnej, a czasem również Galicji i Rusi Karpackiej. Dla Michała Kojalowicza tereny te miały wyraźną specyfikę historyczną, kulturową oraz etniczną, jednakże stanowiły integralną część Rosji i narodu rosyjskiego⁸. W większości swoich prac próbował on udowodnić tezę o prymacie kultury rosyjskiej oraz prawosławia na tych terenach, negatywnym wpływie polskości, wyznania katolickiego oraz wspólnoty żydowskiej, badał również dzieje unii brzeskiej i bractw prawosławnych.

Litwa i Litwini w pracach Kojalowicza nie tworzą odrębnego przedmiotu badań. Najwięcej rozważań na temat Wielkiego Księstwa Litewskiego można znaleźć w jego pracach przeglądowych oraz wykładach akademickich z lat 80. XIX wieku. Podczas powstania styczniowego oraz w następnych dziesięcioleciach ten historyk uchodził za swoistego eksperta od spraw „guberni

---

1993; В.Н. Черепица, *Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества*, Гродно 1998; А. Литвинский, Д. Карев, *Западнорусизм в российской историографии второй половины XIX — начала XX вв.*, [w:] *Стэфан Баторый у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы*, red. Д. Караў, Л. Мальцава і Н. Мілоста, Гродна 2004, s. 195–324; Р. Лінднэр, *Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX—XX ст.*, Мінск 2005, s. 70–80; V. Symaniec, *La construction idéologique slave orientale. Langues, races et nations dans la Russie du XIXe siècle*, Paris 2012, s. 415–431; N. Morawiec, *Dialektyki ruskości. „Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...” M. Kojalowicza a metafora zjednoczenia*, [w:] *Ukraina–Polska–Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy*, red. K. Jędraszczyk, O. Krasinski, W. Sobczak, Poznań 2012, s. 411–432; Д.І. Кузьма, *Падарожжа М.В. Каяловіча на Беларусі ў 1862 г., „Вышэйшая школа”* 2010, № 3, s. 55–58; N. Morawiec, *Dekonstrukcja ruskości? „Litewska cerkiewna unia” M. Kojalowicza a metafora zjednoczenia*, [w:] *Язык. Релігія. Тоўсамо́сць*, t. 8. *W poszukiwaniu tożsamości*, red. nauk. G. Ceran, E. Skorpuska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski 2012, s. 143–165.

⁷ A. Tichomirow, *Zachodniorusizm jako światopogląd: historia i kontynuacje*, „Częstochowskie Teki Historyczne” 6, 2016, s. 183–205.

⁸ A. Tichomirow, *Michała Kojalowicza koncepcja „Rosji Zachodniej” w kontekście relacji rosyjsko-polskich*, [w:] *Мысль і словем. Польско-росыjski dyskurs ideowy XIX wieku*, red. Ł. Adamski, S. Dębski, Warszawa 2014, s. 315–331.

zachodnich” na dworze carskim oraz aktywnie publikował w rosyjskiej prasie o kierunku słowianofilskim.

Główne rozważania na temat istoty Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Litwinów jako narodu znajdujemy w dwóch pracach Kojałowicza — drugim wydaniu *Czytań z historii Rosji Zachodniej* z 1884 roku oraz *Wykładach z historii rosyjskiej* z 1889 roku (praca ta ukazała się drukiem dopiero w 2008 roku).

Michaił Kojałowicz korzystał z wielu rosyjskich prac na temat dziejów Litwy, w jego narracji zauważalne są wpływy takich historyków, jak Iwan Bielajew, Mikołaj Ustriałow czy Sergiusz Sołowjow⁹. Jednakże zespolenie wizji o jedności „Rosji Zachodniej” z uwzględnieniem faktycznej odrębności Litwinów przyczyniło się do powstania oryginalnego autorskiego obrazu przeszłości.

W *Wykładach z historii rosyjskiej* przeznaczonych dla studentów Akademii Duchownej wzmianki o Litwie nie są głównym tematem, ale warto zwrócić na nie uwagę. Zdaniem historyka „los dziejowy tego narodu stanowi wielką płamę w naszej historii”¹⁰, a ogólna sytuacja Litwinów w dalszej perspektywie pogarsza się z „rosyjskiego punktu widzenia”¹¹.

Uświadomienie rzeczywistej odrębności etnicznej i językowej Litwinów nie pozwoliło na stwierdzenie, że na przykład stanowią oni część narodu rosyjskiego (jak to czyniono w przypadku Białorusinów i Ukraińców), ale podkreślano ich związki między sobą:

plemię litewskie stanowiło najczystsze resztki dawnego plemienia ogólnorosyjskiego. Są oni najbliższymi krewnymi Słowian, wobec których powinni stanowić pozycję czołową w walce z drapieżnością Europy Zachodniej¹².

Związki handlowe z ziemiami ruskimi oraz liczne pochody wojskowe Litwinów na te ziemie, zdaniem Kojałowicza, przyczyniły się do „rozpowszechnienia rosyjskiej cywilizacji” na Litwie. Terenem intensywnych kontaktów pomiędzy tymi narodami były ziemie białoruskie, na których powstało nowe państwo — Wielkie Księstwo Litewskie. Jego początki historyk wiązał z wpływem „rosyjskiej cywilizacji”:

rosyjska cywilizacja jest na tyle silna, że jest bardziej żywotna, niż rosyjska państwowość. Centrum nowego organizmu państwowego zgodnie z ogólnym charakterem całego państwa, stał się w pół-ruski, w pół-litewski Nowogródek Litewski¹³.

---

⁹ Szerzej na ten temat zob. K. Błachowska, *Wiele historii jednego państwa. Obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku*, Warszawa 2009, s. 219–223.

¹⁰ М. Коялович, *Лекции по русской истории*, Гродно 2008, s. 157 (tu i dalej tłumaczenie z rosyjskiego — A.T.).

¹¹ *Ibidem*, s. 157.

¹² *Ibidem*, s. 158.

¹³ *Ibidem*, s. 160.

Nowe państwo Michał Kojalowicz charakteryzował jako próbę odnowienia państwowości rosyjskiej w innej formie po najazdach mongolsko-tatarskich, a mianowicie za pomocą połączenia cywilizacji rosyjskiej z europejską, a nawet z pogańską. Przy tym można zauważyć już na początku narracji, że autor dość sceptycznie podchodził do tej „próby”, uważając ją za nietrwałą i pełną przeciwieństw.

Opisując panowanie Mendoga, historyk podkreślał ważność stopniowej i dobrowolnej rusyfikacji Litwinów i przyjmowania przez nich chrztu w obrządku bizantyjskim. W zasadzie autor kwestionował też możliwości organizacyjne i przywódcze ówczesnych litewskich elit. Równocześnie określał on Mendoga jako mocnego przywódcę, który zapoczątkował potęgę nowego państwa.

Panowanie najbliższych następców Mendoga Kojalowicz potraktował ogólniej, zwróciwszy większą uwagę na jego syna Wojsielka. Sprzyjanie syna Mendoga prawosławiu i popieranie wpływów ruskich było w ocenie historyka dążeniem jak najbardziej pozytywnym i wartym uwagi. Ważnym w owym czasie były również wpływy ruskie z terenów księstw galicyjskich i wołyńskich¹⁴.

Następną postacią, na którą zwrócił uwagę historyk, był wielki książę Giedymin. Określając działalność tego księcia jako „wybitną”, Kojalowicz zauważył trudną sytuację polityczną państwa, a mianowicie potrzebę prowadzenia wojen na różnych frontach. Zdaniem autora największe zagrożenie stanowiły niemieckie zakony krzyżackie na brzegach Bałtyku, choć sporym wezwaniem były też najazdy tatarskie. Niepodporządkowanie wpływom tatarskim wyraźnie odróżniało „Rosję Zachodnią” od „Wschodniej” (czyli Ruś Moskiewską). Giedymin w tej sytuacji starał się równoważyć przeciwne wpływy, zachowując własną wiarę pogańską:

w tych zwrotach Giedymina w kierunku siły rosyjskiej — na wschód, lub przeciwnie, ku zachodowi, lub też ku własnym siłom litewskim można zauważyć wahania Litwina w owych czasach. Pogaństwo Litwy przyczyniło się do trwałej dysharmonii w jej życiu historycznym: dopóki tam rozpowszechniało się prawosławie, Litwa w naturalny pokojowy sposób kierowała się ku ruszczeniu, jednak jeśli ona zwracała się ku Zachodowi — musiała uwzględniać interesy Krzyżaków¹⁵.

Panowanie Olgierda i Kiejstuta Kojalowicz również opisywał w kategoriach walki wpływów dwóch cywilizacji, podkreślając szczególne zainteresowanie Olgierda prawosławiem (zauważył on sprawę trzech męczenników wileńskich oraz żądanie odrębnego metropolity prawosławnego dla Litwy). Ten kierunek

¹⁴ *Ibidem*, s. 221.

¹⁵ *Ibidem*, s. 223–224.

Olgierda zdaniem historyka mógł w krótkim czasie przyczynić się do „pełnego ruszczenia całego państwa litewskiego”¹⁶.

Panowanie Jagiełły, który „na początku wydawał się człowiekiem zupełnie ruskim”, historyk opisywał jako okres zbliżenia z Polską oraz barbarzyńskiego traktowania prawosławnych wiernych. Zdaniem Kojalowicza „cywilizacja zachodnia przysłała na Litwę z Polski i była ona wadliwa”¹⁷.

Podobnie jak w późniejszych historiografiach narodowych litewskiej i białoruskiej (szczególnie w XX wieku) antagonistą Jagiełły i jego polityki jest wielki książę Witold. Według Kojalowicza Witold dążył do kompromisu między różnymi elementami państwa litewskiego oraz nie zarzucał idei oddalenia się od Polski, dlatego kierował swoje plany wojenne na wschód. Bitwa pod Grunwaldem w 1410 roku, zdaniem autora, była „jakby powtórzeniem bitwy na Kulikowym Polu”, głównymi zaś bohaterami — pułki ruskie, które „uratowały całą sprawę”¹⁸. Szczegółowo opisano również sytuację zjazdu w Łucku w 1429 roku oraz śmierć Witolda:

po śmierci tego wielkiego człowieka Litwa została pozbawiona własnej oryginalności. Nie trwałość litewskiej samodzielności tłumaczy się podwójnym charakterem jej pierwiastków — latynizmem i prawosławiem¹⁹.

Dalsze dzieje Wielkiego Księstwa w *Wykładach z historii rosyjskiej* znajdują się w cieniu Polski — Litwa jest już tylko wzmiankowana w związku z niepokojami w Nowogrodzie Wielkim w latach 1470–1471²⁰, wojną o Inflanty i oblężeniem Pskowa przez wojsko Stefana Batorego²¹ oraz kwestią istnienia pańszczyzny i genezy ruchu kozackiego²².

Rzeczpospolita była też określana przez autora jako państwo polsko-litewskie²³, zaś sytuację Wielkiego Księstwa od unii krewskiej do lubelskiej historyk opisał w następujący sposób:

Księstwo Litewskie mimo połączenia w osobie panującego z Królestwem Polskim, jednak było odrębnym państwem i jednoczyło się z ostatnim tylko podczas sejmów. Wraz z sejmem lubelskim zlikwidowano odrębne od Polski istnienie Litwy²⁴.

W dalszej narracji tych wykładów Litwa nie była już uwzględniana. Prawdopodobną tego przyczyną było to, że autor uważał, że w trakcie dziejów Rzeczypospolitej Obojga Narodów Litwa odgrywała drugorzędną rolę i nie

¹⁶ *Ibidem*, s. 225.

¹⁷ *Ibidem*, s. 226.

¹⁸ *Ibidem*, s. 227.

¹⁹ *Ibidem*, s. 228.

²⁰ *Ibidem*, s. 290.

²¹ *Ibidem*, s. 321.

²² *Ibidem*, s. 368.

²³ *Ibidem*, s. 320.

²⁴ *Ibidem*, s. 451.

warto o niej wspominać w wykładach dla studentów Akademii. Swoją rolę odgrywał też czynnik czasu i możliwości uwzględnienia różnych aspektów historycznych w krótkich wykładach. Wykłady Kojalowicza dotyczyły przede wszystkim szeroko rozumianej historii rosyjskiej, w której dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego stanowiły tylko niewielki fragment.

Dzieje Litwy w znacznie szerszym ujęciu opisał Kojalowicz w swojej wcześniejszej pracy *Czytania z historii Rosji Zachodniej* (pierwsze wydanie w 1864 roku pod nazwą *Wykłady z historii Rosji Zachodniej*, wydanie drugie — w 1884 roku). Warto zaznaczyć, że ogólna wizja dziejów Wielkiego Księstwa nie odbiega w tej pracy od innych rozpraw tego autora. W *Czytaniach...* Kojalowicz skupił się nie tylko na historii politycznej, ale podkreślał również, że głównym bohaterem swojej opowieści czyni lud:

życie historyczne Rosji Zachodniej stanowi życie ludu, dotychczas skrajnie nieprawidłowe — życie ludu osamotnionego, pozbawionego własnego, rodzimego, niezawodnego wykształconego stanu²⁵.

W drugim wykładzie znajdujemy ciekawy opis różnych grup etnicznych „Rosji Zachodniej”, w tym także Litwinów. Zdaniem Michała Kojalowicza w drugiej połowie XIX wieku Litwini na tych terenach stanowili około 11% ludności — czyli 1,3 mln osób — przeciw „Rosjan plemion białoruskiego i małoruskiego”, którzy stanowili 70%²⁶. Dalej podkreślał, że Rosjanie i Litwini liczą razem około 80% ludności i „stanowią etnograficzny rdzeń kraju”²⁷. W okresie powstania styczniowego i zaraz po nim wśród etnografów rosyjskich toczyła się dyskusja na temat statystyk etnicznych i wyznaniowych na terenach „guberni zachodnich”. Rosyjskim naukowcom zależało na udowodnieniu, że „pretensje” polskie wobec tych terenów są nieuzasadnione i pozbawione trwałego oparcia w rzeczywistym obrazie etnicznym regionu²⁸. Własne wywody na ten temat historyk zamieścił w licznych artykułach naukowych, polemikach prasowych, a także w przedmowach do zbiorów dokumentów, również w języku francuskim²⁹.

---

²⁵ М. Коялович, *Чтения по истории Западной России*, С. Петербург 1884, s. 12.

²⁶ *Ibidem*, s. 24.

²⁷ *Ibidem*, s. 25.

²⁸ Szerzej na ten temat zob. А. Цьвікевіч, „Западно-руссизм”. *Нарысы з гісторыі грамадзкай мьслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.*, s. 173–178; М. Кандрацюк, М.В. Каяловіч і яго працы аб этнаграфічнай і моўнай мяжы паміж Польшчай і Заходняй Расіяй (Беларуссю) у кантэксце даследванняў іншых вучоных, [w:] *Белорусский сборник. Статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии*, выпуск 1, зб. Н.В. Николаев, С.-Петербург 1998, s. 138–141.

²⁹ *Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и к Польше = Documents servant à éclaircir l'histoire des provinces occidentales de la Russie ainsi que leurs rapports avec la Russie et la Pologne*, С. -Петербург 1865.

Zdaniem autora Litwini nie są oddzieleni jakąś naturalną granicą od Białorusinów, jednakże „są oddzieleni w inny sposób”³⁰. W odróżnieniu od Białorusinów Litwini mieszkają na żyzniejszych terenach nad Niemnem i zajmują przestrzeń w granicach guberni kowieńskiej, północno-zachodniej części guberni wileńskiej, większą część guberni suwalskiej oraz w niewielkim stopniu na północy guberni grodzieńskiej i w Prusach Wschodnich³¹. Według Kojalowicza naród litewski jest podzielony na dwa plemiona: „Litwinów właściwych” oraz Żmudzinów i we wcześniejszym okresie zajmował on dużo większe tereny. Autor wymienia też Prusów oraz Jaćwingów jako „plemiona litewskie”. W średniowieczu Litwini ucierpieli wskutek agresji krzyżackiej i w związku z tym wypracowali w sobie cechę niebywalej niezłomności: „wystarczy utwierdzić ich w jakiejś myśli, i oni bronią jej z wielkim uporem, nie zdając sobie sprawy, dlaczego to robią i ku czemu dążą”³². Jediną grupą etniczną, z którą Litwini współdziałają w sposób pokojowy, są Białorusini:

mieszkają obok nich od niepamiętnych czasów w wielkiej przyjaźni, którą i do dziś można obserwować. Ci i tamci często ubierają się jednakowo i często wymieniają się językami. W dawnych czasach, jak jeszcze zobaczymy z tą przyjaźnią zrobili oni wiele dobrego dla całej Rosji Zachodniej. Jednakże dzieje wypracowały mocny podział pomiędzy narodem litewskim a Rosjanami Rosji Zachodniej³³.

Michał Kojalowicz zauważył także, że głównym powodem tego „podziału” jest wyznawany przez Litwinów katolicyzm, przyjęty od Polaków, co również wpłynęło na czynny udział Litwinów w polskich powstaniach narodowych w 1830 i 1863 roku³⁴. Jego zdaniem Litwini nie mieli okazji usłyszeć nic dobrego o Rosjanach, bo byli pozbawieni kontaktu z nimi przez swoje duchowieństwo.

W interesujący sposób Kojalowicz skrytykował praktykę rosyjskich władz gubernialnych zachęcających do wprowadzania języka rosyjskiego do nabożeństw dodatkowych w „guberniach zachodnich”. Praktyka ta, zapoczątkowana przy czynnym udziale ks. Ferdynanda Sieńczykowskiego, miała na celu „depolonizację” Kościoła katolickiego³⁵:

³⁰ М. Коялович, *Чтения по истории Западной России*, s. 35.

³¹ *Ibidem*, s. 35–36.

³² *Ibidem*, s. 36.

³³ *Ibidem*, s. 36–37.

³⁴ Wizja katolicyzmu wśród rosyjskiej inteligencji i urzędników regionalnych była przedmiotem innych badań, np. M. Dolbilov, *The Russifying Bureaucrats' Vision of Catholicism: The Case of Northwestern krai after 1863*, [w:] *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiolgia” stosowana/Russia and Eastern Europe: applied „imperiology”*, red. A. Nowak, Kraków 2006, s. 197–221.

³⁵ Szerzej na temat działalności Ferdynanda Sieńczykowskiego, zob. M. Долбилов, *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010, s. 632–642.

kiedy to w 1869 roku zdecydowano na wprowadzenie języka rosyjskiego do dodatkowych nabożeństw łacińskich, wyszło tak, że owe wymogi dotyczyły głównie parafii litewskich, gdzie lud nie znał ani słowa po rosyjsku i gdzie miał i strzegł resztki swojego języka litewskiego w dodatkowych nabożeństwach łacińskich. Rosjanie muszą zatroszczyć się o Litwinów. Byli oni stróżami Rosjan, broniącymi lud rosyjski przed zakusami rycerzy pruskich i inflanckich, a później i Polakami. Naród litewski także w kwestii naukowej zasługuje na większą troskę. To jest jedyna pozostałość po prehistorycznych plemionach aryjskich, z których wywodzą się narody europejskie³⁶.

Pod koniec tego opisu autor zacytował fragment pieśni ludowej w języku litewskim z tłumaczeniem na rosyjski i dodał:

rzeczywiście, Litwinowi pozostawało często tylko pójść do gęstego lasu, wskresić starożytny mit pogański, wyobrazić w strefie tego mitu Boga i opowiedzieć mu o swoich cierpieniach. Życie jego, jego język, jego dusza często były niezrozumiałe nawet dla nas, Rosjan³⁷.

Tego typu charakterystyka była dość typowa dla dziewiętnastowiecznej etnografii i w zasadzie odzwierciedlała ówczesną wiedzę na temat ludności „guberni zachodnich”. Litwinów trudno było „włączyć” do „wielkiego narodu rosyjskiego”, głównie z powodu wyraźnej odrębności etnicznej i językowej. Zdaniem większości rosyjskich znawców tematu Litwini w związku z niewielką liczebnością mogli pozostać lojalni wobec imperium. Jednakże praktyka władz gubernialnych oraz zakaz drukowania książek litewskich w alfabecie łacińskim w dużym stopniu przyczyniła się do sprzeciwu ludności, a w konsekwencji — powstania własnych elit i litewskiego ruchu narodowego.

Wracając do narracji historycznej Michała Kojalowicza, w *Czytaniach...* znaczące może być traktowanie przez niego charakteru państwowości Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zauważał on bowiem, że połączenie „Rosjan zachodnich” z Litwinami było w dużej mierze dobrowolne i przyczyniło się do powstania wspólnego państwa, unia zaś z Polską była „nienaturalna”³⁸. Związek Litwy i „Rusi Zachodniej” oraz Litwinów i Białorusinów stwarzał podstawy wzmocnienia państwa. Zdaniem historyka państwowość litewska ukształtowała się jeszcze przed najazdem Tatarów na ziemie ruskie, a Nowogródek był stolicą tego państwa jeszcze przed Mendogiem — za czasów jego ojca Ryngolda³⁹. Wymienienie Nowogródka jako stolicy państwa jest bardzo charakterystyczne i powtarza się w innych pracach Kojalowicza. We współczesnej historiografii białoruskiej również uważa się to miasto za pierwszą stolicę Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Włączenie nowych terenów w czasach Giedymina historyk porównał z polityką książąt halicko-wołyńskich. Zdaniem Kojalowicza Giedymin „powtarzał”

³⁶ М. Коялович, *Чтения по истории Западной России*, s. 37–38.

³⁷ *Ibidem*, s. 38.

³⁸ *Ibidem*, s. 51.

³⁹ *Ibidem*, s. 76.

działania książąt halickich, skierowane na obronę przed Tatarami i Europejczykami z Zachodu⁴⁰. W innym miejscu autor powtarza, że przyjmowanie „cywilizacji łacińskiej groziło zniszczeniem państwowości Litwy”⁴¹. Jedynym dobrym wyjściem dla Litwy miała być unia z „Rosjanami zachodnimi” (pod tą nazwą Michaił Kojałowicz często rozumiał Białorusinów i Ukraińców i często traktował te dwie nazwy zamiennie)⁴².

Warto również zwrócić uwagę na rozdział poświęcony sprawom wewnętrznym Litwy. Opisując pogańskie wierzenia Litwinów, autor podkreślał, że „litewski pogański świat powinien być zginąć i przekształcić się w chrześcijański”⁴³. Zdaniem rosyjskiego historyka ze strony rycerzy czekała Litwinów śmierć, ze strony zaś Rosjan — życie, które „było podobne do śmierci, jeśli nie dla państwowości, to dla pogaństwa litewskiego, a w pewnym stopniu dla narodowości litewskiej”⁴⁴.

To stwierdzenie można uznać za dość śmiałe, ponieważ prawie we wszystkich przypadkach Kojałowicz uważał procesy sławizacji i przyjmowania języka ruskiego przez Litwinów za czynniki pozytywne, także dla nich samych. Dodatkowo śmiałość tego stwierdzenia można podkreślić tym, że autor był profesorem Prawosławnej Akademii Duchownej.

Michaił Kojałowicz w dość szczegółowy sposób opisał także religię litewską przed przyjęciem chrześcijaństwa, jednak nie na podstawie własnych badań, lecz korzystając z prac swojego poprzednika Dymitra Iłowajskiego. Wymienił on panteon bóstw, ich hierarchię, wiarę w życie pozagrobowe, kwestię głównego bóstwa, święta oraz porównał status Krywe-Krywejcie do pozycji papieża.

Zdaniem autora, państwowość litewska była zagrożona także ze strony Polski. Badacz tłumaczył dążenie Jagiełły do połączenia z Polską motywami osobistymi oraz perspektywą kierowania olbrzymim państwem. Witold zaś był określany jako „genialna osoba swoich czasów”⁴⁵.

Stosunek do unii krewskiej jest w *Czytaniach...* bardziej jednoznaczny, samo zaś zawarcie unii w 1386 roku pokazano jako połączenie Litwy i Polski w jedno państwo. „Rosyjski rozwój historyczny księstwa litewskiego w ten sposób został ofiarowany na rzecz sojuszu z Polską, i wszyscy niby składali tę ofiarę ochoczo i lekko”⁴⁶.

Kojałowicza intrygowała również kwestia samodzielnego istnienia odrębnych od Korony instytucji Wielkiego Księstwa. Podkreślał on, że do unii

---

⁴⁰ *Ibidem*, s. 80.

⁴¹ *Ibidem*, s. 82.

⁴² *Ibidem*, s. 83.

⁴³ *Ibidem*, s. 84.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 94.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 118.

lubelskiej oba państwa funkcjonowały na zasadzie unii personalnej, choć wymienia też sytuacje, kiedy nawet władcy byli różni, ale z tej samej dynastii.

Opisując losy Wielkiego Księstwa po utworzeniu Rzeczypospolitej, historyk zwracał mniejszą uwagę na sprawę odrębności państwowej: dla niego było to już w zasadzie państwo o charakterze polskim. Dość szczegółowo zostały potraktowane wydarzenia wojen XVII–XVIII wieku, w zupełnie odrębny sposób powstania kozackie, a kwestie litewskie nie były już podejmowane.

W jaki sposób narracja historyczna Michała Kojalowicza wpłynęła na postrzeganie przeszłości Wielkiego Księstwa Litewskiego i Litwinów? Idea „zachodnioruska” wywarła duży wpływ na odbiór terenów litewskich i białoruskich w społeczeństwie rosyjskim. Podkreślanie dominacji „czynnika ruskiego” w tym państwie i marginalizowanie litewskiego trwale weszło do historiografii rosyjskiej pod koniec XIX i na początku XX wieku. Michał Kojalowicz nie był oczywiście jedynym i głównym autorem, który przyczynił się do tej wizji. Jednak jego wpływy na kształtowanie obrazu przeszłości ziem białoruskich można uznać za znaczne. W odróżnieniu od innych autorów tego okresu stosunek do Litwinów u Kojalowicza można określić jako neutralny, a nawet przychylny. Podkreślanie bliskości z Białorusinami, wyraźne tendencje ku sławizacji, stosunkowo niewielka liczebność w porównaniu z sąsiadującymi narodami skłoniły historyka do zaliczenia Litwinów do wyobrażonego „narodu zachodnioruskiego”, który stał się „ofiara” cywilizacji zachodniej. Michał Kojalowicz był nawet skłonny współczuć Litwinom, którzy tracąc wierzenia przedchrześcijańskie, pozbywali się części swojej rdzennej tożsamości. Warto przy tym zauważyć, że zdaniem historyka naród litewski stanowi głównie przedmiot zainteresowań naukowych i według niego nie jest zdolny do odrodzenia własnej państwowości i powinien być obiektem opieki ze strony imperialnego państwa rosyjskiego. Podobnie jak Białorusinom Litwinom w tej wizji zagraża polonizacja, jednak w odróżnieniu od Białorusinów nie byli oni rozpatrywani jako obiekt intensywnej aktywności rusyfikacyjnej.

Teza o Wielkim Księstwie Litewskim jako państwie jeśli nie wyłącznie białoruskim, to przynajmniej z wyraźną dominacją ludności i kultury białoruskiej stała się jedną z głównych w historiografii białoruskiej w XX wieku. Wpływy narracji „zachodnioruskiej” na białoruską historiografię nie zawsze są czytelne i oczywiste, jednak co do kwestii istoty państwowości Wielkiego Księstwa wykazują znaczne podobieństwa⁴⁷.

„Odrodzenie” idei „zachodnioruskiej” we współczesnej Białorusi odbyło się na tle planów politycznej i gospodarczej integracji tego kraju z Rosją⁴⁸. Głównie

⁴⁷ J. Zejmis, *Belarusian National Historiography and the Grand Duchy of Lithuania as a Belarusian State*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa — Forschung” 1999, nr 48, z. 3, s. 383–396.

⁴⁸ H. Sahanowicz, *Losy białoruskiej historiografii: od sowietyzacji do zachodniorusizmu nowego typu*, „Studia Białorusinistyczne” 3, 2009, s. 103–144.

pełni ona funkcję bariery mającej odgradzać społeczeństwo białoruskie od wpływów „Zachodu”, w tym także od Litwy. Paradoksalnie, powielanie tego typu idei i narracji historycznej może przyczynić się do przeciwnego wyniku, kiedy pewna część społeczeństwa białoruskiego będzie bardziej świadoma historycznych związków Białorusi i Litwy.

Dyskusje wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego w pewien sposób wpłynęły na stosunki Litwy i Białorusi w latach 90. XX wieku. Stopniowo, wraz z nietraktowaniem tego tematu z perspektywy etnocentrycznej, po obu stronach zwiększają się szanse na bardziej całościowe spojrzenie na sprawy historiograficzne. Wpływy historiografii „zachodnioruskiej”, w tym także prac Michaiła Kojalłowicza, na współczesną myśl historyczną na Białorusi warte są większej uwagi i zbadania, także w odniesieniu do Litwy i Litwinów.

Литва и литовцы в работах историка Михаила Кояловича (1828–1891)

Резюме

Главной темой статьи является образ истории Литвы и литовцев в работах российско-го историка Михаила Кояловича (1828–1891). Этот автор способствовал формированию особого представления о прошлом земель Великого княжества Литовского и целого мировоззрения, получившего название «западноруссизм», доминирующего среди интеллигентов, происходивших из литовских и белорусских губерний Российской империи во второй половине XIX–начале XX вв. Общее направление этой идеологии было явно русификаторским, направленным на уменьшение польского и еврейского влияния на землях бывшего Великого княжества Литовского. Отношение к Литве и литовцам носило при этом специфический характер, который необходимо проследить. Литовцы, несмотря на то, что к ним относились как к части «западнорусского народа», воспринимались как народ, говорящий на другом языке и имеющий выраженное балтийское происхождение. Одновременно, Коялович утверждал, что многовековые связи литовцев и белорусов способствовали постепенной славизации литовцев. «Западнорусская» идеология повлияла на российскую и белорусскую историографию, а также на восприятие белорусами истории Великого княжества Литовского. Во второй половине 90-х гг. XX в. «западноруссизм» возродился в Беларуси и в определённой степени влияет на политику памяти в этой стране. Образ Литвы в «западнорусской» версии в некоторой степени влияет до сих пор на белорусско-литовские отношения, особенно в интеллектуальной и культурной сферах.

Lithuania and Lithuanians in the works of historian Mikhail Koyalovich (1828–1891)

Summary

The main theme of the article is the image of the history of Lithuania and Lithuanians in the works of Russian historian Mikhail Koyalovich (1828–1891). This author has contributed to the creation of a detailed vision of the past Grand Duchy of Lithuania and the entire worldview called “West-Rus’ism” that prevailed among intellectuals, from the Lithuanian and Belarusian provinces of the Russian Empire in the second half of XIX — early XX century. The general direction of this ideology was clearly Russification and strive to combat with Polish and Jewish influence in the lands of the former Grand Duchy. The attitude of Lithuania and Lithuanians, however, had a number of specific features that should be discussed. Lithuanians, despite treating them as part of the “West-Rus’ian people” but were seen as people speaking a different language and having a clear Baltic origin. At the same time, M. Koyalovich argued that centuries Lithuanians compounds with Belarusians contributed to the strong Slavic influence of Lithuanians. The ideology of “West-Rus’ism” influenced the Russian and Belarusian historiography, as well as Belarusian perceptions of past of the Grand Duchy of Lithuania. In the second half of the 90th XXth century “West-Rusism” reborn in Belarus and to some extent affect to politics of memory in this country. The image of Lithuania in the perception of “West-Rus’ism” to some extent to this day affects the Belarusian-Lithuanian relations, especially at intellectual and cultural level.